

مطالعه تطبیقی مسئولیت اجتماعی انسان در گفتمان اعتدال و رادیکال

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۰۶

مسعود فهامی^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۳۰

محمد رضا کلان فریبی^۲

چکیده

از گذشته تاکنون کارکرد مسئولیت اجتماعی انسان مورد توجه اندیشمندان و سیاست‌گذاران بوده و به خصوص در دولت‌های اسلامی، از اهمیت لازم برخوردار بوده است. این پژوهش با توجه به اهمیت مسئولیت‌پذیری انسان در ساخت جامعه مطلوب به بررسی تطبیقی درگفتمان اعتدال و گفتمان رادیکال درباره مسئولیت اجتماعی انسان پرداخته است. نگرش معتدل به پدیده‌های اجتماعی، زمینه همگرایی اجتماعی و نگرش رادیکال بدان‌ها، عدم همگرایی را در جامعه فراهم می‌سازد. به همین دلیل نگارنده معتقد است کارکرد مسئولیت‌پذیری اجتماعی انسان در دوگفتمان یاد شده برون‌داد متفاوت دارد. بنا بر این، انسان در طول تاریخ به عنوان یکی از سه عنصر اصلی تاریخ ساز، تداوم بخش جنگ، تنش‌های اجتماعی و یا صلح و آسایش بوده است. این پژوهش درصدد پاسخ به این سوال است که «اندیشه اعتدال، در مقایسه با گفتمان رادیکال چه نقشی در عمق بخشی مسئولیت اجتماعی انسان دارد؟ هدف این مقاله گسترش گفتمان اعتدال‌گرایی در جامعه در راستای بازسازی مسئولیت‌پذیری انسان در عرصه‌های اجتماعی است. در پژوهش حاضر از روش کتابخانه‌ای برای تحلیل داده‌ها استفاده شده است؛ به عبارت دیگر روش این تحقیق دیاکرونیک و میان‌رشته‌ای است. یافته این تحقیق نیز گسترش مسئولیت‌پذیری اجتماعی در سایه توسعه اندیشه‌های اعتدال‌گرا بوده و تاکید بر این دارد که اندیشه اعتدال در تفکر اجتماعی جامعه تاثیرگذار بوده و مانع واگرایی اجتماعی می‌شود.

کلید واژه‌ها: منافع ملی، همگرایی، مسئولیت‌پذیری، واگرایی، اعتدال و گفتمان.

۱. دانش‌آموخته دکتری مطالعات مذاهب اسلامی، معاون آموزشی پژوهشی دانشگاه بین‌المللی جامعه المصطفی، نمایندگی

تهران و البرز (نویسنده مسئول): mfaham2000@gmail.com

۲. استاد و پژوهشگر دانشگاه بین‌المللی جامعه المصطفی: Dr.kalan.miut@gmail.com

مقدمه و بیان مسأله

این پژوهش در بررسی دو گفتمان اعتدال و رادیکال، درباره مسئولیت اجتماعی انسان در صدد بیان اهمیت همسان سازی ارزش‌های اسلامی و ارزش‌های انسانی است و آن را در داده‌های مطالعات تطبیقی، سازنده همگرایی انسانی و تامین‌کننده عدالت اجتماعی در جامعه در سایه گفتمان اعتدال می‌داند. به یقین درگفتمان اعتدال، همزیستی جهانی تامین‌کننده منافع ملی ملت‌ها و بازیگران سیاسی - اجتماعی تعریف می‌شود و از دیدگاه پژوهشگران و اندیشمندان به عنوان یک دستاورد تمدن بشری در ساخت جامعه مطلوب بشمار می‌آید که در جای خود نیازمند اجتهادی نوین و تولید علم می‌باشد.

بنا بر این، جامعه هیچگاه با گفتمان بنیادگرایی رادیکال نمی‌تواند به اهداف یاد شده نائل گردد. انسان به عنوان یکی از سه عنصر اصلی، در کنار عناصر زمان و مکان، سازنده رویدادها و حوادث تاریخی است که بیانگر کارکرد مسئولیت اجتماعی او در تاریخ است. آدمی با استفاده از تمامی ابزارها از جمله فنون مذاکره و گفتگو، توانسته است تداوم بخش روابط اجتماعی و ایجادکننده صلح و تامین‌کننده آسایش اجتماعی ملت‌ها باشد. آدمی همواره در مسیر زندگی، نیازهای اجتماعی خود را در بستر روابط اجتماعی تامین کرده است. در این راستا، نظریه اعتدال یکی از انواع نظریات اخلاق فضیلت است که به دلیل سازگاری با متون دین اسلام، نزد فیلسوفان و علمای اخلاق اسلامی نیز مطرح بوده به نحوی که اغلب حکمای اسلامی چون فارابی، ابن سینا، مسکویه، خواجه نصیر طوسی و ملاصدرا تابع این نظریه بوده‌اند. هسته اصلی نظریه اعتدال، قاعده اعتدال است که براساس مطالعات تطبیقی، فضیلت اخلاقی به اعتدال و میانه روی تعریف و همه فضایل اخلاقی به لحاظ وجودی بین دو رذیلت افراط و تفریط در نظر گرفته می‌شوند. توصیه عملی این نظریه، رعایت اعتدال در همه عواطف و اعمال فردی و اجتماعی است. نظریه اعتدال با وجود نکات قوتی چون سادگی، شهرت و

مورد پذیرش عامه بودن، از اشکالاتی نیز چون عدم انسجام درونی، مشکل تعیین حد وسط، نقص در حل تعارضات اخلاقی و عدم شمول و فراگیری بر تمام فضایل و رذایل برخوردار است؛ اما برونداد آن مسئولیت پذیری انسان است.

از طرفی دیگر، گفتمان رادیکال عواطف و اعمال فردی را در مسیر توسعه خشونت به کارگرفته و عامل تخریب فردی و اجتماعی انسان در جامعه می‌شود. امروزه نیز شاهد خشونت گسترده جریان‌های رادیکال مانند طالبان، القاعده، داعش و سایر جریان‌های رادیکال در این گفتمان هستیم که برچنین پیش‌فرض‌هایی در جهان اسلام تاکید دارند. مسئولیت اجتماعی انسان زمانی سازنده خواهد بود که با نگرش اعتدال تبیین و نهادینه شود. تنها در این صورت منجر به شکل‌گیری و گسترش همگرایی و همزیستی ملی و بین‌المللی در جهان اسلام خواهد شد و به همین دلیل می‌توان به نقش سازنده آن امید داشت؛ اما گفتمان بنیادگرایی رادیکال، واگرایی اجتماعی به بار می‌آورد که غالب مشکلات جهان اسلام در عصر کنونی به این نوع از گفتمان باز می‌گردد. این در حالی است که همگرایی اجتماعی ریشه در گفتمان اعتدال دارد و نگرش معتدل به پدیده‌های تاریخی - اجتماعی، زمینه را برای ساخت جامعه مطلوب میان ملت‌های جهان و به خصوص ملت‌های مسلمان فراهم می‌کند.

هدف و پرسش تحقیق

هدف این پژوهش، تبیین و توصیف جایگاه گفتمان اعتدال در تقویت و گسترش مسئولیت پذیری انسان در تمامی عرصه‌های زندگی است. همچنین در توصیف هدف این پژوهش، باید گفت: توسعه گفتمان اعتدال‌گرایی در احیای مقوله مسئولیت پذیری انسان در عرصه‌های فردی و اجتماعی نیز از اهداف دیگر این تحقیق است. بازتولید کارکرد مسئولیت اجتماعی انسان در اندیشه اسلامی، برای رهایی از چالش‌های اجتماعی، دارای اهمیت حیاتی

است که تقویت همگرایی اجتماعی از مبانی زیرساختی آن محسوب می شود. این روند می-تواند تنش های پرخطر میان ملت ها را به عنوان یک دستاورد کاهش دهد. در این زمینه، تقویت همزیستی مسالمت آمیز میان ملت های منطقه و جهان، نیازمند اجتهاد نو، آینده نگر و دوراندیشانه است. ایجاد همگرایی اجتماعی همواره نیازمند بازآفرینی اندیشه های معتدل بوده که لازمه آن، بازتولید علم با روش های نوین در جامعه است.

نویسنده درصدد پاسخ به این سوال ها است که مسئولیت اجتماعی چیست؟ کارکرد مسئولیت اجتماعی انسان در جامعه چیست؟ و فرهنگ همگرایی، همگام با سایر ملت ها چگونه شکل می گیرد؟ از این منظر، ساماندهی این سوال ها به عنوان یکی از اهداف این پژوهش در تراث اسلامی و مبانی معتدل دینی بسیار سازنده خواهد بود. همچنین توسعه و گسترش فرهنگ همگرایی انسانی در مقیاس با سایر ملت ها در رشد جوامع اسلامی غیرقابل انکار است. تحقق عدالت اجتماعی نیز به عنوان یکی از عناصر مهم تامین کننده منافع ملت ها و جریان های اجتماعی در جامعه نیز وابسته به فرهنگ همگرایی در جامعه است. البته این تلاش علمی متناسب با شرایط هر عصر نیاز به بهسازی و نوآفرینی دارد؛ زیرا عنصر زمان و مکان همانند سایر عناصر تاریخی در ساخت سرنوشت انسان دارای جایگاه برجسته است. همگرایی اجتماعی در جامعه جهانی تنش های سیاسی و اجتماعی را کاهش داده و سبب گسترش آرامش میان ملت ها شده است و این نیز خارج از بروندادگفتمان اعتدال نخواهد بود. البته فرهنگ شدن همزیستی مسالمت آمیز در منطقه و جهان، تلاش اندیشمندان و تعامل بین المللی مسلمانان با سایر ملت ها را نیاز دارد. پژوهش حاضر بر این باور است که کارکرد مسئولیت اجتماعی انسان، ضمن تقویت این فرهنگ، مانع گسترش گفتمان جنگ در جامعه شده و عدالت اجتماعی را به عنوان دستاورد مهم محقق خواهد کرد. نکته مهم در اینجا این

است که انسان جنگ افروز و خشونت‌گرا در محیط گفتمان رادیکال تربیت می‌شود، همان‌گونه که سیاستمداران جنگ افروز، کشورگشایی و کشتار جمعی را با چنین رویکردی انجام داده‌اند و منطق اجتماعی خود را خون‌ریزی و قتل و عام می‌دانسته‌اند؛ اما جامعه صلح‌گرا و معتدل حاصل حاکمیت گفتمان اعتدال است.

پیشینه پژوهش

آثار زیادی از متفکران معتدل در جهان اسلام، به رشته تحریر در آمده و هرکدام در جای خود قابل‌اعتنا و شایان توجه است. لکن تا جایی که امکان تتبع برای نگارنده وجود داشته، اثر قابل توجه درباره مطالعات تطبیقی مسئولیت اجتماعی انسان در پیوند با گفتمان اعتدال و گفتمان رادیکال مشاهده نگردید. پژوهش حاضر با اطمینان از این که چنین پژوهشی در میان آثار وجود ندارد، مسئولیت اجتماعی انسان را به صورت تطبیقی در گفتمان‌های یاد شده مطرح نظر قرارداد. از منظر مطالعات تطبیقی نقاط افتراق بنیادگرایی و اعتدال‌گرایی در زمینه روش مبارزه سیاسی و ساختار تشکیلاتی وجه ممیزه آنها بوده و دال اسلام در عناصرگفتمانی آنها نقش منحصر به فردی دارد. در مطالعات تطبیقی، بر مبنای شرایط عینی و ذهنی، هر پارادایم معرفتی، صیورورت آشکار تاریخی داشته و از طریق افراط و تفریط عبور کرده و به‌تطور رسیده است. نگارنده بر آن است که تأمل و واکاوی در دقایق و ظرایف پارادایم‌های معرفتی از دستگاه معرفتی اعتدال‌گرایی که جوهره خود را در تب و تاب افراط و تفریط دوران، به پیش برده است، مسئولیت اجتماعی انسان را از این زاویه مورد جستجو و مطالعه قرار دهد. بر این اساس، اگر بنا باشد به این پرسش محوری پاسخی در خور دهیم که مبنای معرفتی اعتدال‌گرایی در دل فلسفه سیاسی چگونه فراهم آمده است می‌توان بر این اصول دست گذاشت که کثرت‌گرایی در مقابل نسبی‌گرایی است و در نهایت عقلانیت میانه‌رو که وصول به حقیقت

امری را از طریق استقراء‌گرایی در برابر کل‌گرایی که می‌تواند زمینه مطلق‌گرایی یا تاریک اندیشی شود، جست و جو می‌کند.^۱ نگارنده بر این نکته تاکید دارد که مسئولیت اجتماعی انسان در چارچوب گفتمان اعتدال قابل تحلیل و ارزیابی است، زیرا الگوی اعتدال در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی در طول تاریخ اسلام پیروز و ماندگار بوده است. اعتدال‌گرایی پیشینه دیرینه و عاملان بسیاری در عرصه تاریخ سیاسی اسلام داشته است. در تاریخ معاصر ایران اسلامی نیز نخستین ریشه خط مشی اعتدال‌گرایی را می‌توان در دوره بعد از مشروطیت یافت. در اولین مجلس شورای ملی دو حزب سوسیال دموکرات ایران و اعتدالیون قدرت را در دست داشتند. افرادی همچون قوام‌السلطنه، حسن مدرس و حسن تقی‌زاده از اعضای حزب سوسیال دموکرات بودند. افرادی هم که خود را بنیانگذاران قیام مشروطه می‌دانستند، حزب اعتدالیون را تشکیل دادند. این دسته را افرادی نظیر سید محمد طباطبایی، عبدالله بهبهانی، سردار اسعد بختیاری، علی‌اکبر دهخدا، ستارخان و باقرخان تشکیل داده بودند. این طیف علی‌رغم مدت حضور طولانی در تاریخ سیاسی ایران، نتوانستند تأثیری بر روی گروه‌های سیاسی افراط‌گرا در طول دوران حکومت پهلوی و حکمرانی معاصر ایران بگذارند.

تعریف مفاهیم

تعریف مفاهیم قاعدتا ناظر به مفاهیم برجسته‌ای است که در عنوان و یا پرسش‌های تحقیق آمده است. به این ترتیب مفاهیم زیر در این مقاله مهم است.

مطالعه تطبیقی^۲ به معنای مطالعه سازمان یافته رویدادهای همانند است که در موقعیت‌های جغرافیایی یا زمانی متفاوت را شامل می‌شود. تاریخ‌دانان تطبیقی مواردی را برای

۱. قزلسفلی، محمدتقی، (۱۳۹۳) مبانی اعتدال‌گرایی در فلسفه سیاسی، دانشگاه دولتی، هشتمین همایش مجازی بین‌المللی تحولات جدید ایران و جهان، <https://civilica.com/doc/426723>

2. Comparative Study.

مطالعه بر می‌گزینند و با مقایسه آنها با یکدیگر، تشابهات و تفاوت‌های آنها را بررسی می‌کنند. گفتمان (Discours) در زبان فرانسوی به مفهوم «گذر یا حرکت» اطلاق شده و مشخصاً پسانوگرا است. دیسکورس، تداعی‌کننده‌ی دیالکتیک، عقل و یا سیستم است. روش دیاکرونیکی، مطالعه طولی در زمان است که به صورت مطالعه یک پدیده در طول زمان انجام می‌گیرد.^۱

مسئولیت اجتماعی انسان در چارچوب اخلاقی، به صورت فردی و سازمانی، در مشارکت به امور اجتماعی معنا پیدا می‌کند. مسئولیت اجتماعی در نقطه مقابل بی‌تفاوتی قرار دارد و به این معناست که فرد به عنوان عضوی از جامعه، مشارکت فعالانه دارد و نسبت به مشکلات و معضلات بی‌تفاوت نبوده و در تغییرات و بهبود شرایط می‌تواند سهمیم باشد. مسئولیت اجتماعی به عنوان جستاری از «اخلاق کسب و کار» تحت عنوان مسئولیت اجتماعی سازمانی (Corporate Social Responsibility) که به نقش سازمان‌ها در حوزه اجتماع می‌پردازد، اشاره دارد و مراد از آن، مجموعه وظایف و تعهداتی است که سازمان بایستی در جهت حفظ، مراقبت و کمک به جامعه‌ای که در آن فعالیت می‌کند، انجام دهد. مسئولیت اجتماعی سازمان‌ها در پیوند با مسئولیت سازمان در برابر جامعه، انسان‌ها و محیطی است که سازمان در آن فعالیت می‌کند و این مسئولیت از جستارهای اقتصادی و مالی فراتر می‌رود. هرگاه معضل یا مشکلی در جامعه پدید بیاید، هر شهروند وظیفه خود می‌داند برای رفع آن معضل به نوبه خود مشارکتی موثر داشته باشد.

واژه رادیکالیسم به معنای طرفداری از «دگرگونی‌های بنیادی» است که با اقداماتی تند و سخت مطالبه می‌شود.^۱ رادیکال، از نظر لغوی به آن اندیشه‌هایی می‌گویند که اقداماتی را در امور سیاسی، اقتصادی و اجتماعی حتی با ابزارهای جنگی دنبال می‌کنند. جنگ طلبان معاصر بخشی از طیف رادیکال این جریان به شمار می‌روند.^۲ حقوق اجتماعی انسان، جایگاه مهمی در اندیشه‌های سیاسی، فقهی، حقوقی و مدیریت‌های اقتصادی و اجتماعی دارد. در دین مبین اسلام، از همان آغاز شکل‌گیری، چه در نصوص و چه در عمل و سیره پیشوایان دین، اهمیت حقوق اجتماعی به لحاظ حفظ کرامت انسانی و تأمین بنیان‌های جامعه سالم دینی یادآور شده و برای آن، نظام خاص حقوقی و اجرایی طراحی شده است. رعایت حقوق اجتماعی شهروندان یکی از مطالبات اساسی متفکران از حکومت‌ها بوده است. در فاصله بین دو جنگ جهانی شمار فراوانی از قوانین اساسی نسبت به حقوق اقتصادی و اجتماعی انسان متمایل شد که نشانگر اهمیت این موضوع در زندگی انسان است. در جریان جنگ جهانی دوم هدف‌هایی که برای نخستین بار از طرف سران دولت‌های پیروز اعلام شد و بعد در منشور آتلانتیک به عنوان اهداف ملل متحد قرار گرفت و در کنفرانس یالتا به تصویب رسید، تأمین چهار آزادی گفتار، آزادی مذهب، آزادی از قید ترس و آزادی از قید نیاز بود. بنیانگذاران سازمان ملل متحد این حقوق را شرط اول رفاه اجتماعی و اساس صلح و تفاهم بین‌المللی تلقی می‌کردند که محتوای حقوق اجتماعی را تشکیل می‌داد.^۳

1. Edward Walter (1992) , The Rise and Fall of Leftist Radicalism in America, ISBN 0-275-94276-7.

2. Edward Walter (1992) , The Rise and Fall of Leftist Radicalism in America, ISBN 0-275-94276-7.

۳. مواد ۲۳ و ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر در ارتباط با حقوق اجتماعی است.

چارچوب نظری تحقیق

گفتمان بنیادگرایی در دهه‌های اخیر به دلیل گسترش در بخش‌هایی از مناطق جهان چون خاورمیانه، افزایش نقش آن در منازعه اعراب - اسرائیل، افزایش نقش سیاسی اسلام در تعدادی از جمهوری‌های شوروی سابق، خود را به عرصه عمومی تحمیل کرده و تحلیل‌های نظری بسیاری را برانگیخته است.^۱ با وجود نقاط افتراق فراوان که بنیادگرایی اسلامی در زمینه روش مبارزه سیاسی و ساختار تشکیلاتی از دیگر جنبش‌های سیاسی حتی جریان‌های اصلاح طلب دینی جدا می‌کند، به زعم این مقاله مهم‌ترین وجه متمایز آن از جنبش‌های پیشین، نقش ممتاز و منحصر به فرد دال اسلام در شکل بخشی و مفصل‌بندی عناصرگفتمانی آن است. اما این به معنای رجحان آن نسبت به گفتمان اعتدال نخواهد بود. محققان با ارایه «پروژه بنیادگرایی» نگاهی پلورال و میان فرهنگی به تعریف بنیادگرایی دارند و معتقدند مراد از بنیادگرایی، همان گروه‌های مذهبی است که در واکنش به بحرانی که تصور می‌کنند هویت گروهی آنها را تهدید می‌کند، ظاهر می‌شوند. بنا بر این، برای محافظت از خود در برابر «غیر»، مرزهای فرهنگی، ایدئولوژیکی و اجتماعی محکمی دور خود می‌کشند. بنیادگرایی اسلامی در طول حیات خود تحولات مختلف را پشت سر گذاشته است. این سیر تحول به افراطی‌تر شدن هرچه بیشتر آن انجامیده است.^۲ بنیادگرایی یا فاندamentalism (Fundamentalism) به طور جوهری به معنای محور قراردادن مفاهیم حداکثری دین یا یک ایدئولوژی در تمام شئون اندیشه و سبک زندگی است. لکن گفتمان اعتدال گرایی، ارتباط اورگانیک با موضوع محوری

۱. زحمتکش، حسین و دوست محمدی، احمد، (۱۳۸۷) زمینه‌های گفتمانی عروج بنیادگرایی اسلامی در جهان عرب، فصلنامه سیاست، دوره ۳۸ شماره ۳.
۲. عباس زاده فتح آبادی، مهدی، (۱۳۸۸) بنیادگرایی اسلامی و خشونت (با نگاهی بر القاعده)، فصلنامه سیاست، دوره ۳۹ شماره ۴.

مقاله دارد. «اعتدال» از واژه‌های نوپدید در فرهنگ سیاسی نیست، بلکه از واژگانی است که کاربرد فراوان یافته و وارد نظام سیاستگذاری و برنامه ریزی کلان شده است. «اعتدال» به عنوان يك ارزش دینی و مبتنی بر بنیاد معرفتی متفاوت با مبنای مشهور ارسطویی آن، در متون دینی بسیار مورد توجه بوده و همپای دیگر باورها و ارزش های دینی به شکل های گوناگون در ابعاد مختلف تمدن اسلامی تجلی یافته است. در این زمینه و با هدف ارائه الگویی برای پژوهش های مشابه، کاربردهای واژه «الاقتصاد» به معنای «اعتدال» در متون روایی، فقهی، اخلاقی، ادبی، سیاسی و تاریخی و نیز دانش بلاغت مشاهده می-شود؛ در نتیجه «اعتدال» افزون بر خاستگاه دینی در عینیت جامعه اسلامی نیز رواج داشته و تمدن اسلامی در جنبه های مختلف از آن تأثیر پذیرفته است.^۱

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نوع پژوهش های کیفی بوده و به منظور گردآوری داده های پژوهش از روش کتابخانه ای استفاده شده و منبع داده ها عمدتاً شامل آثار کتبی است. به عبارت دیگر، روش این تحقیق دیاکرونیک و میان رشته ای است که در آن همسان سازی ارزش های اسلامی و جهانی گوشزد شده و درگردآوری داده ها، مسئولیت اجتماعی انسان از برونداد های گفتمان اعتدال بشمار آمده است.

یافته های تحقیق

یافته های تحقیق که بخش اصلی مقاله را تشکیل می دهد حاصل تتبع در منابع و اندیشه های معتدل و رادیکال به صورت تطبیقی است که در پاسخ به پرسش اصلی مقاله

^۱ الویری، محسن (۱۳۹۳) اعتدالگرایی در گستره تاریخ تمدن اسلامی؛ مجله نقد و نظر، سال نوزدهم شماره ۷۵، فصل پاییز.

سامان یافته است. ویژگی های گفتمان اعتدال گرایی عبارتند از: مصرف صحیح منابع در جهت توسعه و رشد اقتصادی کشور، دفاع از کشور در مقابل تجاوز و برقراری امنیت و اقامه ارزش های الهی، فروتنی با مردم و انصاف با ملت، با تاکید بر عدالت اجتماعی در همه عرصه های زندگی، تقدّم حقوق جمعی بر حقوق فردی و اعتماد آفرینی میان دولت و ملت است. طبیعی است که گفتمان اعتدال گرایی با رویکرد توازن و تعادل، گویاتر از گفتمان بنیادگرایی رادیکال است. ویژگی ها و عناصر برجسته گفتمان رادیکال نیز عبارتند از: توسعه خشونت، سخت گیری اجتماعی، جمود فکری، تفسیر افراطگرایانه از باورهای دینی، گسترش منازعات مذهبی و ممانعت از هرگونه پیشرفت خارج از جهان بینی رادیکال است که جملگی به فراخور ظرفیت مقاله پرداخته شده و برای رسیدن به پارامتر کلی کارکرد مسئولیت اجتماعی انسان تبیین و بررسی شده است. بنا بر این، در تحقیق پیش رو، این پارامتر با چند متغیر به شرح زیر مورد بررسی قرار گرفته است:

۱. چپستی مسئولیت اجتماعی و اخلاق انسانی؛
۲. جامعه انسانی و عدالت اجتماعی؛
۳. نیکوکاری و مسئولیت اجتماعی؛
۴. انسان و مدارای اجتماعی؛
۵. مسئولیت اجتماعی و جهان اسلام؛

متغیرهای پنج گانه، در پارادایم معرفتی این تحقیق پیوسته به دنبال نهادینه سازی انسجام و همگرایی میان جامعه و انسان بوده تا با توسعه گفتمان اعتدال در جامعه به کارکرد مسئولیت اجتماعی انسان معنای عمیق تری ببخشد و ساخت جامعه مطلوب را در سایه این گفتمان دامن بزند.

چیستی مسئولیت اجتماعی و اخلاق انسانی

مسئولیت اجتماعی چیست؟ این سوال مهمی است که پاسخ به آن در هر جامعه به صورت عملی، باعث خواهد شد تا شرایط بسیار مناسبی برای جامعه فراهم شود تا جامعه به سمت توسعه حرکت کند. بنا بر این، ابعاد و زوایای این مفهوم مهم در جامعه می بایست مورد بررسی و مطالعه تطبیقی قرارگیرد تا نقش کارکرد مسئولیت اجتماعی در تغییر شرایط جوامع توسعه یافته و یا در حال توسعه تبیین شود. مسئولیت اجتماعی هر شهروند در میزان مشارکت اجتماعی است که عمل به آن در سطح وسیع به منفعت کل افراد جامعه تمام می شود، زیرا پذیرش مسئولیت اجتماعی انسان را متعهد می سازد. مسئولیت اجتماعی به این معناست که فرد به عنوان عضوی از جامعه، مشارکت فعالانه داشته و نسبت به مشکلات و معضلات جامعه بی تفاوت نبوده و در بهبود شرایط نقش برجسته ای می تواند داشته باشد. این مشارکت و حضور فعال، از شرکت در بهسازی حکمرانی، افزایش تولید و توانمندسازی اقتصاد، توسعه علم و فرهنگ و دفاع از دستاوردها در هنگام تهاجم تا کمک به فقرا و مستمندان را در بر می گیرد. مسئولیت اجتماعی در واقع یک عامل مهم در ایجاد حس مسئولیت پذیری در جوامع پیشرفته است. تاکنون اندیشیده اید که چرا کشورهایمانند مالزی و اندونزی یا سایر کشورهای توسعه یافته به چه دلیل به این سرعت پیشرفت کرده و در هر زمینه موفق و درخشان ظاهر می شوند. جواب این سوال در حلقه مفقوده اکثر کشورهای توسعه نیافته است؛ عدم پذیرش مسئولیت اجتماعی پاسخ کلی این سوال است که متأسفانه در کشورهای در حال توسعه و یا توسعه نیافته به صورت گسترده وجود دارد! مسئولیت اجتماعی سازمانی نیز در تعریفی روشن تر این گونه است: «مسئولیت اجتماعی سازمان، فعالیت هایی است که پیش برنده سود و منفعت اجتماعی بوده و فراتر از منافع سازمان چیزی است که قانون بایسته می دارد.

مسئولیت اجتماعی طیف گسترده ای از فعالیت های فرهنگی، اجتماعی، محیط زیستی و امور خیریه را در بر می گیرد و افراد جامعه در هر سطح و طبقه ای، در قبال معضلات و اتفاقاتی که در جامعه رخ می دهد مسئول هستند و تحت هیچ شرایطی این مسئولیت از آنان ساقط نمی شود. برای مسئولیت پذیری تنها شرکت در فعالیت های اجتماعی کافی نیست؛ بلکه باید این مسئولیت به سبک زندگی فرد و بخشی از ارزش ها و سیستم اعتقادی جامعه تبدیل شود تا بتوان گفت این جامعه از نظر اجتماعی حساس و مسئولیت پذیر است. مسئولیت های اجتماعی گرچه امری کاملاً داوطلبانه بوده و تنها خود فرد باید نسبت به آن ها تصمیم گیری کند؛ اما باید به این نکته نیز توجه داشت که هرگونه تعهدی الزام آواراست و سرباز زدن از آن به منزله کوتاهی و سهل انگاری تلقی می شود و جامعه را در مقابل آسیب ها خطر پذیر می کند. علاوه بر این، تبعات ناشی از این سهل انگاری نیز گریبانگیر خود فرد خواهد شد، مثل این که فرد احترام به بزرگ تر را رعایت نکند، در نتیجه به زودی خود او نیز به عنوان بزرگتر جامعه از نسل جدید بی مهری خواهد دید! بنا بر این، احساس مسئولیت برای مشارکت در فعالیت های اجتماعی به ارتقای کیفی و بهبود زندگی افراد جامعه کمک می کند. به بیان دیگر، فرد مشارکت کننده گرچه داوطلبانه و گاه بی چشمداشت و تنها برای انجام مسئولیت وارد عرصه می شود؛ اما در نهایت نتایج و اثرات مثبت این اقدامات شامل حال او نیز خواهد شد. زمانی که فرد با احساس تعهد وارد عرصه مسئولیت اجتماعی خویش می شود، با کمک به طبقه آسیب پذیر جامعه از عوارض ناشی از توسعه در ابعاد مختلف اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و غیره می کاهد و بدین ترتیب اقشار آسیب پذیر کمتر متحمل رنج و سختی می شوند. شهروند مسئول همواره مسائل اجتماعی را به عنوان حیات اجتماعی خویش می پذیرد و نسبت به مسئولیت های خویش کوتاهی یا ساده نگری نمی کند چرا که بخوبی از تاثیر نقش

خویش بر بهبود اوضاع آگاه است. در تعریف مسئولیت اجتماعی، همواره این مفهوم به گفتمان اعتدال نزدیک است و نیز آسایش و رفاه جامعه و سامان یافتگی محیط در گرو آن است. این سخن هنگامی است که تعریف مسئولیت اجتماعی در ایجاد تعادل اجتماعی دارای نقش باشد. البته در اکثر جوامع این مفهوم در حوزه اخلاق عمومی مطرح می‌شود. در جوامع بیشتر توسعه یافته در چارچوب اخلاق عمومی، وظایف فردی دارای اهمیت بیشتری است، مسئولیت اجتماعی مفهومی اجباری و البته پذیرفته شده توسط اکثر افراد جامعه است؛ اما در سایر جوامع که از نظر سطح فرهنگی دارای فقر بوده، چنین مسئولیت‌هایی معنای خاصی نداشته و کمتر کسی خود را ملزم به انجام و رعایت آن‌ها می‌داند. مسئولیت اجتماعی یک چارچوب و محدوده اخلاقی است که در آن وظایف مختلفی که تمامی آن‌ها دارای منافع برای جامعه هستند، برعهده فرد، سازمان و یا نهادی خاص گذاشته می‌شود. این مفهوم به صورت دقیق‌تر به معنای انجام وظایف فردی به وسیله تک تک افراد جامعه است که انجام این وظایف باعث می‌شود تا تعادل مناسبی بین اکوسیستم و اقتصاد جامعه برقرار شود. تاکید اسلام بر مساعدت‌های مالی مانند صدقه در این راستا ارزیابی می‌شود. استفاده از واژه وظیفه، نشان می‌دهد که هر فرد در حالت عادی باید به این وظایف واقف بوده و نقش خود را در حفظ این تعادل به صورت مشخص پذیرفته و ایفا کند.

در طول تاریخ بشریت، حکومت‌ها و نظام‌های متعدد، با دو مقوله حیاتی سیاست و اخلاق به گونه‌ای متفاوت برخورد نموده‌اند که پیامدهای آن جامعه را تحت تأثیر خود قرارداده است. برخی از آنها بین این دو مقوله تفکیک قائل شده و سیاست منهای اخلاق را سرلوحه قرارداده‌اند. در مقابل، دیدگاه دیگری است که قائل به تلفیق این دو مقوله و برقراری رابطه عمیق بین آنها است و سعادت جامعه را در گرو اخلاقی بودن سیاست‌های آن جامعه تلقی

نموده اند. اخلاق در سیره اسلامی، اساسی ترین اصل حکمرانی است و تمامی ارزش ها تحت لوای این اصل قرار دارد. در اندیشه اسلامی، حکومت یک امانت نزد حاکمان و کارگزاران است چرا که همیشه در تاریخ مورد قضاوت مردم خواهد بود. امام علی در توصیه به مالک اشتر رفتار نیک را که بخشی از رعایت اخلاق درباره مردم است تاکید کرده است.^۱ مهمترین عاملی که می تواند در رساندن این امانت به مقصد نهائی با کمال سلامت اتفاق بیافتد اخلاق است و در واقع اخلاق به عنوان کنترل کننده قدرت و کارآمدی نظام به حساب می آید.^۲

جامعه انسانی و عدالت اجتماعی

در محور متغیر جامعه و انسان نسبت به اجتماعی زیستن انسان و اسباب تشکیل جامعه با مولفه ی مسئولیت اجتماعی با رویکرد عدالت اجتماعی به چند عامل مؤثر آن اشاره شده است:

الف: پرهیز از تشریفات

امام علی (علیه السلام) می فرماید: خداوند بر پیشوایان دادگر، واجب کرده است که زندگی خود را با طبقه ضعیف تطبیق دهند تا رنج فقر، برای مستمندان، دشوار نیاید.^۳ به دلیل آن که مدیران جامعه در معرض دید مردم هستند، باید بیش تر مواظب خود و اطرافیان شان

۱. ﴿اعْلَمْ يَا مَالِكُ، أَنِّي قَدْ وَجَّهْتُكَ إِلَى بِلَادٍ قَدْ جَرَتْ عَلَيْهَا دُورٌ قَبْلَكَ مِنْ عَدْلٍ وَجَوْرِ، وَأَنَّ النَّاسَ يَنْظُرُونَ مِنْ أُمُورِكَ فِي مِثْلِ مَا كُنْتَ تَنْظُرُ فِيهِ مِنْ أُمُورِ الْوَلَاةِ قَبْلَكَ، وَ يَقُولُونَ فِيكَ مَا كُنْتَ تَقُولُ فِيهِمْ؛ وَأِنَّمَا يُسْتَدَلُّ عَلَى الصَّالِحِينَ بِمَا يَجْرِي اللَّهُ لَهُمْ عَلَى السَّنِّ عِبَادَهُ. فَلْيَكُنْ أَحَبَّ الذَّخَائِرِ إِلَيْكَ ذَخِيرَةَ الْعَمَلِ الصَّالِحِ. فَأَمْلِكْ هَوَاكَ، وَ شَحْ بِنَفْسِكَ عَمَّا لَا يَحِلُّ لَكَ، فَإِنَّ الشَّحَّ بِالنَّفْسِ الْأَنْصَافُ مِنْهَا فِيمَا أَحَبَّتْ أَوْ كَرِهَتْ.﴾

۲. نهج البلاغه / نامه ۵۳.

۳. نهج البلاغه فیض الاسلام، خطبه ۲۰۰.

باشند، زیرا ساده‌زیستی و بی‌آلایشی آنان، باعث تسلی خاطر محرومان خواهد بود.

ب: رشد اجتماعی درگرو همکاری اجتماعی

انسان ها در اموراجتماعی، برای تبادل ارزش های انسانی، نیازمند همکاری و همیاری یکدیگرند. امام علی در این زمینه فرموده است: «و همواره با اجتماعات بزرگ انسانی یا به عبارت دیگر با اکثریت جامعه همراه باشید که دست خدا با جماعت است. از پراکندگی، تک روی و اقلیت گرایی پرهیزید که متفرق کننده بوده و بهره شیطان می گردد؛ چنان که گوسفند تنها، طعمه گرگ خواهد شد».^۱ بنا بر این، اقلیت گرایی به عنوان عامل مخرب جامعه می تواند گسست جامعه را افزایش داده و همبستگی را مخدوش و پایمال نماید.

ج: کانون مهر و تولید خدمت

به دولت مردان در منابع اسلامی، سفارش شده است که همواره کانون مهر و خدمت‌گزاری برای مردم باشند و خادم ملت بودن را از مسئولیت های اجتماعی خود بدانند. امام علی (علیه السلام) به یکی از کارگزارانش فرمود: «ان عملک لیس لک بطعمه، بل فی عنقک امانة وانت مستدعی لمن فوقک»^۲ کاری که برعهده توست طعمه تو نیست، بلکه برگردنت امانت است. آن که تو را بدان گمارده، نگاهیانی امانت را به عهده‌ات گذارده است. کارگزاران موظف‌اند به جامعه توجه خاص داشته باشند و با حمایت ویژه از آنان، مجال بهره‌مندی‌شان را از امکانات عمومی فراهم سازند.

د: مسئولیت اجتماعی و عواطف انسانی

عواطف انسانی به طور فطری در وجود آدمی نهادینه شده است این عواطف موجب می شود

۱. نهج البلاغه، خطبه ۱۲۷.

۲. نهج البلاغه، نامه ۵۳.

که انسان به دیگران احساس نیاز کند و زمینه اجتماعی زیستن خود را فراهم کند. امام علی (علیه السلام) فرموده است: «ای مردم! انسان هر چند که ثروتمند باشد از عشیره اش بی نیاز نیست زیرا عشیره در هنگام حوادث با دست و زبان از اعضای عشیره دفاع می کنند»،^۱ «زیرا عشیره هر زمانی که حادثه ای پیش آید؛ پرعاطفه ترین مردم نسبت به انسان خواهند بود». پس رسیدگی به اقوام و اجرای صله رحم در حق فامیل ها به عنوان مسئولیتی اجتماعی بشمار می آید. این موضوع به خصوص در دوران چالش های بزرگ اجتماعی و سیاسی عامل همبستگی اقوام می شود.

ه: رعایت حقوق اقلیت ها

در راستای کرامت انسانی و عدالت اجتماعی برای تمامی افراد، اعم از مسلمان و غیر مسلمان، اسلام حقوقی قائل است. این حقوق به طور متقابل در ارتباطات افراد با یکدیگر و با حکومت جاری است. احترام به حقوق اقلیت ها و تلاش در رفع تبعیض و نقض حقوق آنان، یکی از مسائل مبتلا به و اصول حقوق بشر دنیای ماست. ایران با تمدن غنی خود، سالیان متمادی است که قومیت ها و مذاهب گوناگون را گرد هم آورده است. وقتی به امام علی (علیه السلام) گزارش دادند لشکری از جانب معاویه وارد شهر انبار شده و یکی از آنان به خانه زن مسلمان و زن غیر مسلمانی که در پناه اسلام بوده، وارد شده و خلخال و دست بند و گردن بند آنان را از تنشان بیرون آورده است خطبه ای خواندند و فرمودند: «فلو انّ امرأ مسلماً مات من بعد هذا اسفاً ما كان به ملوماً بل كان به عنديّ جدیداً»^۲ اگر مسلمانی از اندوه و تأسف این پیش آمد، جان دهد نه تنها جای ملامت نیست، بلکه سزاوار است که چنین شود.

۱. نهج البلاغه، خطبه ۲۳.

۲. نهج البلاغه، خطبه ۲۷.

و: همیاری در نیازهای مشترک

چون انسان همه نیازهای مشترک خود را نمی تواند به تنهایی برطرف سازد، بنا بر این، به یاری اجتماعی همنوعان نیازدارند.^۱ از همکاری و تعاون میان انسان ها در یکی از خطبه های نهج البلاغه با لفظ «ید» به معنای «دست» سخن رفته است، در این خطبه آمده است: کسی که یاری خود را از همنوعانش دریغ کند، یک دست را از آنان باز داشته و در مقابل آن دست های دیگران را از یاری خود دریغ کرده است.^۲ در مسئولیت های اجتماعی انسان نوعی زمینه تأثیر و تأثر وجود دارد که نباید از مزایای آن غفلت کرد. احساس اتصال طبیعی و قرارداد اجتماعی میان انسان ها، اگر موانعی را برطرف نکند، سود و زیان، شکست و پیروزی میان آنان را برای جامعه فراهم خواهد ساخت.^۳

از سوی دیگر عدالت اجتماعی در اندیشه امام علی (علیه السلام) یک متغیر مهم برای کارآمدی نظام شمرده می شود و در کنار متغیر اخلاق، متغیر عدالت به عنوان یک اصل بنیادی محسوب می شود. در حکومت امام علی (علیه السلام) حساسیت فوق العاده نسبت به عدالت وجود دارد. تمام تلاش دولت امام علی (علیه السلام) برای مبارزه با بی عدالتی و جریان رانتخواران حاصل از دولت های پیشین به کار رفته است. جالب این که اگر متغیر عدالت نباشد، متغیر اخلاق نیز در میان مردم و مسؤولان از بین خواهد رفت.^۴ مهم آن است که زمامداران نظام اسلامی، در اجرای عدالت اجتماعی غفلت نورزند تا بتوانند در تشکیل جامعه مطلوب اقدام تاثیر گذار داشته باشند. امام علی (علیه السلام) بقای حکومت

۱. ولی الله برزگر گشیمی، جامعه از دیدگاه نهج البلاغه، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ص ۲۱۰.

۲. همان، خطبه ۲۳.

۳. محمدتقی جعفری، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۵۹، ج ۵، ص ۸۰.

۴. نهج البلاغه / خطبه ۲۱۶.

و کارآمدی نظام را وابسته به اجرای عدالت اجتماعی و عدم ستم به ملت در عرصه های مختلف می داند. آنجا که فرموده: «مَنْ عَمِلَ بِالْعَدْلِ حَصَّنَ اللَّهُ مُلْكَهُ»^۱ یا در جای دیگر آمده است: «زَيْنُ الْمُلْكِ الْعَدْلُ»، «زینت پادشاهی و زیور حکومت داری، اجرای عدالت است»^۲

نیکوکاری و مسئولیت اجتماعی

یکی از راه های انجام مسئولیت اجتماعی کمک به خیریه ها است که می تواند به صورت فردی یا سازمانی صورت بگیرد. در این شیوه، امام علی (علیه السلام) الگوی تاریخی خیر رسانی به مستمندان جامعه است. می توان از طریق کمک به اقشار آسیب پذیر مانند کودکان کار، زنان سرپرست، کودکان فاقد سرپرست موثر، با انجام مسئولیت اجتماعی خویش، از بروز و تشدید معضلات اجتماعی ناشی از فقر نظیر اعتیاد، فحشا و بزهکاری پیشگیری کرد و به امنیت و سلامت جامعه کمک کرد؛ امام علی (علیه السلام) در دوره پیش از حکومت، نخلستان هایی بنا کرد و چاه هایی برای عموم مردم حفر نمود و رستوران رایگان مسافران را در شهر مدینه ایجاد کرد و دسترنج های خود را وقف عمومی نمود. در دوران حکمرانی نیز رسیدگی های شبانه و پنهان به نیازمندان جامعه ترک نشد و ایشان شخصیت مشهور تاریخ اسلام در این زمینه محسوب می شوند. موسسه های خیریه با حمایت تحصیلی از دانش آموزان فاقد سرپرست موثر از یک سو، از بروز پدیده ترک تحصیل و متعاقب آن ورود کودکان به فضاهای ناامن کار و ارتکاب جرایم پیشگیری می نماید و از سوی دیگر، با شناسایی دانش آموزان مستعد و توانمند و حمایت های چند جانبه از آنها، ضمن رعایت اصل کرامت انسانی، آنها را برای ورود به عرصه های علمی، فرهنگی و اجتماعی آماده کرده و بستر

۱. آمدی، ۱۳۶۶، ۱: ۳۲۹، ح ۳۰.

۲. آمدی، ۱۳۶۶، ۱: ۳۸۵، ح ۲۳.

رشد و پیشرفت را برای آنان در جامعه فراهم می نماید. خیریه ها، با تعهد به مسئولیت اجتماعی خویش که همانا زدودن فقر از جامعه و ممانعت از طرد اجتماعی است، به بهبود و ارتقای کیفی زندگی فردی و اجتماعی افراد کمک موثری نموده و بستر ساز آینده ای درخشان برای جامعه می شود. همان گونه که در اصل بیست و شش قانون اساسی و ماده یکصد و هفتاد و هشت قانون کار آمده است، آزادی افراد در تشکیل سندیکا مطلق است و هیچ کس را نمی توان به قبول عضویت در سندیکا و یا منع او از قبول عضویت و یا اخراج از آن مجبور ساخت.

انسان و مدارای اجتماعی

این مولفه را با این سوال شروع می کنم که چگونه می توان به تقویت مدارای اجتماعی در جامعه کمک کرد؟ یکی از راه های مقابله با انواع ناملایمات زندگی اعم از ناملایمات اجتماعی، سیاسی یا شغلی، «مدارا کردن» است. ضروری است در مقابل مشکلات و افرادی که دانسته یا نادانسته در حق ما بد کرده اند، مدارا کنیم. از «مدارا کردن» به عنوان یکی از فضیلت های اخلاقی یاد می شود. بنا براین، نباید فراموش کرد که امام علی (علیه السلام) در سیره خود با خلفا و مخالفان خود در مدارا کردن یک الگوی مثال زدنی است و آن را از وظایف سیاسی - اجتماعی انسان بر شمرده اند. هیچ جامعه ای از بد اخلاقی، انتقام و خشونت راه به جایی نبرده و نخواهد برد. در مبانی دینی و فرهنگ ایرانی مدارا کردن جایگاه ویژه ای دارد و برای نهادینه کردن این فضیلت باید ابتدا از خود و خانواده شروع کرد. ارتقای شاخصه های رفاه و تامین اجتماعی و گسترش اورژانس اجتماعی و نقش سازمان های غیر دولتی و NGO ها نیز در این زمینه می تواند موثر باشد. باید در جامعه به سرمایه گذاری ارتقای نشاط و شادابی اجتماعی در سطح دولت و ملت توجه ویژه داشت و برنامه ریزی نموده و به آن اهتمام ورزید. می توان با سیاستگذاری های کلان کشور بر موضوعات سلامت روانی و اجتماعی توجه ویژه

داشت. افزایش خشونت با افزایش هزینه‌های جامعه در حوزه‌های مختلف رابطه مستقیم دارد. با توسعه شاخص‌های نشاط و شادابی اجتماعی می‌توان از بروز خشونت‌های اجتماعی جلوگیری کرد. برای مثال، در صورتی که افراد در جامعه با توسل به زور و داد و فریاد بتوانند به حقوق و خواسته‌هایشان دست یابند، شاخص مثبتی نخواهد بود. با آموزش قوانین و حقوق شهروندی به مردم، خشونت‌های اجتماعی کاهش می‌یابد. البته خشونت در برخی مواقع به دلیل ضعف قوانین و مقررات بروز می‌کند.

براساس بررسی‌های جامعه‌شناسان وقتی افراد به حوزه عمومی دعوت می‌شوند، باید انتظار چیزی به نام تعارض و تضاد را داشته باشند. جامعه‌ای که افراد با هم در ارتباط باشند، اما در آن تعارض نباشد، وجود ندارد. در جامعه مدرن سطح شدید تعارض‌ها در قالب خشونت بروز می‌کند. در نتیجه اصل بروز تعارض‌ها طبیعی است، اما واکنش خشونت‌آمیز برای جامعه عادی نیست. باید با ارتقای آستانه تحمل بتوان شرایط موجود و تضادها را مدیریت کرد. این درحالی است که هرگونه رفتار خشونت‌آمیزی در لحظه، فرد را در کوتاه مدت و بلندمدت با مشکلات و تبعات فراوانی درگیر می‌کند. راه حل ایجاد مدارای اجتماعی شکل‌گیری مفاهمه و گفت و گو است. رسانه‌ها در عرصه اجتماعی در شکل‌گیری گفت و گوی موثر، نقش بسزایی دارند و در عرصه خصوصی نیز بهترین شیوه ارتباط برای پیشگیری از مشکلات و آسیب‌های احتمالی است. عدم شکل‌گیری گفت و گو در خانواده‌های امروزی ممکن است منجر به نوعی خشونت و عدم مفاهمه شود زیرا که میزان تحمل افراد برای شنیدن نظرات یکدیگر پایین می‌آید و افراد آمادگی کافی برای پذیرش نظرات مخالف را ندارند و زمانی که تحمل افراد کاهش پیدا می‌کند، درک آنها از واقعیت، واقعی نخواهد بود.

دواردبارنت تایلور، بنیان‌گذار انسان‌شناسی معاصر و نماینده نظریه تکامل فرهنگی موضوع مسئولیت اجتماعی را مورد بررسی قرار داده است. او در آثار خود از فرهنگ بدوی (Primitive Culture) و انسان‌شناسی (Anthropology) براساس نظریه تکاملی چارلز لایل یاد کرده است. تایلور مدعی است، همه جوامع سه مرحله اساسی توسعه را از وحشیگری و بربریت تا تمدن سپری کرده اند. بسیاری او را بنیان‌گذار علم انسان‌شناسی اجتماعی در نظر گرفته اند که آثارش به شکل گرفتن رشته انسان‌شناسی در قرن نوزدهم کمک کرده است. نظریه آبراهام مزلو نظریه پرداز کلاسیک مدیریت، در مورد نیازهای اساسی انسان است. این نظریه در میان بینش‌های حاصل از جنبش روابط انسانی در مدیریت مقارن با دوران رکود اقتصادی بزرگ غرب از اهمیت ویژه برخوردار است و نظریه‌ای بنیادین محسوب می‌شود. به اعتقاد مزلو نیازهای آدمی از سلسله مراتبی برخوردار است که رفتار افراد در لحظات خاص تحت تأثیر شدیدترین نیازهای فرد قرار می‌گیرد.

مسئولیت اجتماعی و جهان اسلام

حوادث و رویدادهای جاری در جهان اسلام، محیط سیاسی جهان اسلام و جامعه جهانی را به شدت تغییر داده و متحول نموده است. تحولات بیداری مدنی کشورهای اسلامی از آفریقای غربی تا جنوب فیلیپین و نیز جوامع مسلمان که در سایر نقاط جهان پراکنده هستند را تحت تاثیر قرار داده است. ایجاد تفرقه و آشوب و تجزیه کردن ملت‌ها به یکسری قلمروها و کشورهای در حال منازعه بیش از آن که علت سیاسی داشته باشد، در مدنیت‌گریزی ملت‌ها ریشه دارد. با چنین رویکردی مسئولیت‌های اخلاقی به صورت «اخلاق شغلی» مطرح می‌شود و هر فردی با توجه به شغل و حرفه‌ای که دارد، دارای مسئولیت‌های اخلاقی خاصی است؛ مانند مسئولیت‌های اخلاقی پزشک، کارمند بانک، وکیل، معلم و حتی حاکمان. از

دیدگاه اندیشه اسلامی هر شغل و حرفه‌ای دارای بایدها و نبایدهای خاصی است که از آن جمله عبارتند از مسئولیت علما در نشر علم و دانش، مسئولیت کارمندان در ادای امانت و رعایت مردم‌داری، مسئولیت مدیران و کارگزاران در مقابله با غرور و سرکشی و دفاع از حدود و ثغور مملکت اسلامی و فروتنی نسبت به مردم، مسئولیت سرمایه‌داران در کمک به فقرا و ادای حقوق آنان.^۱

طبیعی است که در قبال مردم باید دولت را با دیدی خیرخواهانه در برنامه‌های توسعه و رفاه یاری کرد، تا دخالت مردم در سرنوشت جامعه تقویت و گسترش یابد. روشن است که اداره امور با مردمی بهانه جو و مسئولیت‌گریز راه به جایی نمی‌برد. مسئولیت و تعهد اجتماعی دارای تعاریف فراوانی بر اساس حوزه فعالیت جغرافیای جهان اسلام است. به عنوان مثال، در حوزه شرکت‌ها و یا بنگاه‌ها که این مسئولیت به اختصار به CSR شناخته می‌شود، بندهای مختلفی برای این منظور تعریف شده است که دولت‌های جهان اسلام مسئول رعایت پروتکل‌های آن در برابر ملت‌های خود هستند که از جمله آن می‌توان به موارد زیر تاکید کرد:

۱. تعهد دولت‌ها در قبال حفظ محیط زیست و اکوسیستم که خود برای مراکز صنعتی یک گزینه بسیار مهم به شمار می‌آید.
۲. تعهد حکومت‌ها در قبال رعایت عدالت و شایسته‌سالاری در استخدام نیروهای مورد نیاز.
۳. تعهد شرکت‌ها در قبال برآورده کردن تمامی نیازهای ضروری کارمندان و خانواده‌های آن‌ها.

۱. خطبه ۱۰۵ و نامه ۲۶ و ۴۶ و حکمت ۳۲۸ و ۴۷۸.

۴. تعهد سازمان های بهداشتی در قبال ارائه محصولات کاملاً سالم و بدون هیچگونه مضرات جسمی برای انسان.

۵. تعهد در قبال ملت ها برای پیشرفت و توسعه کشورها.

۶. تعهد قوه قضائیه و نیروی انتظامی در قبال رفتار درست و انسانی با تمامی افراد جامعه.

۷. تعهد سازمان ها در قبال رعایت حقوق مصرف کنندگان در صورت تولید کالا یا ارائه خدمت.

موارد یاد شده قسمت عمده ای از تعهدات دولت ها و شرکت ها و بنگاه های اجتماعی در جهان اسلام در خصوص مسئولیت اجتماعی است. مشاهده می کنید که این مسئولیت دربرگیرنده موارد و نکات گسترده و فراوانی است که به صورت کلی می توان گفت تاکید بر رفتار انسانی در تمامی زمینه ها به عنوان ارتقای فرهنگ جامعه مسلمانان توسط دولت و از طریق تعامل دولت و ملت می تواند تحقق یابد. در واحدهای تولیدی و صنعتی و به منظور رعایت تعهدات و مسئولیت های مذکور در این حوزه، واحدهایی به نام HSE وجود دارد که تمامی امور مربوط به ایمنی، سلامت و محیط زیست را کنترل می نماید. در جامعه اسلامی هر فرد به عنوان شهروند یک کشور و یا در مقیاس محدود، شهروند یک شهر، باید نسبت به وقایع و اتفاقات و اقدامات مورد نیاز محیط زندگی خود بی تفاوت نباشد و احساس مسئولیت کند. برای مثال: در حوزه فقر و بیکاری نکته بسیار مهم این است که جدای از سیستم های دولتی و اقداماتی که باید انجام دهند، شهروندها هم باید تا حد امکان و درچارچوب مسئولیت اجتماعی و اخلاقی خود به این موضوع کمک کنند. درشرایطی که جهان اسلام گرفتار بحران خشونت و جنبش های جنگ نیابتی شده است به راستی نقش مسئولیت

اجتماعی چیست؟ اخلاق و تعهد شهروندی در چنین شرایطی حکم می کند تا آنجا که مقدور است دولت ها سیستم کاری خود را گسترش دهند و نیروهای بیشتری را از میان قشر ضعیف جامعه به کار بگیرند. البته برخی دولت ها جنگ نیابتی را شاید ایجاد اشتغال تصور نمایند! یکی از حوزه هایی که ایجاد تعادل بین توسعه اقتصادی و آسایش جامعه تعارض ایجاد می کند فقدان نگرش انسانی دولت ها نسبت به ملت های خودشان است. در برخی کشورها با درصد بیکاری بالاتر و فقر بیشتر، کارفرمایان مسلمان با تقلید از الگوهای توسعه در کشورهای توسعه یافته سعی در تعدیل نیروی کار داشته و کارها را روباتیک و با سیستم های جدید و البته نیروی کار کمتر انجام می دهند و در نتیجه فقر را در جامعه گسترش می دهند. این روند دولت ها، می تواند با کمک سیستم های جدید و توسعه یافته آسان تر شود نه اینکه زمینه ساز حذف کامل نیروی کار انسانی را فراهم آورد. ضرورت ایجاد تعادل میان توسعه و آسایش و رفاه جامعه در تعریف مسئولیت اجتماعی به صورت دقیق بیان شده است که التزام عملی دولت ها را نیاز دارد. مطالبه از سازمان ها و انجمن های مردم نهاد برای «مسئولانه عمل کردن» در قبال جامعه، موضوعی است که با گسترش روزافزون اثرگذاری آن ها بر محورهای تشکیل دهنده توسعه پایدار یعنی «اقتصاد»، «جامعه» و «محیط زیست»، در دهه های آغازین قرن بیست و یکم شدت گرفته و منجر به این شده است که مفهومی به نام مسئولیت اجتماعی سازمان ها یا CSR¹ در دنیای مدیریت ظهور پیدا کند. در یک تعریف ساده، یعنی این که سازمان ها در مقابل جامعه ای که در آن فعالیت می کنند مسئول هستند؛ چراکه از منابع انسانی، طبیعی و اقتصادی آن استفاده می کنند. بر خلاف نگاه سنتی به مدیریت و کسب و کار، سازمان ها دیگر فقط در مقابل سهامداران مسئول نیستند و نباید فقط

1. Corporate social responsibility (CSR) is a type of international private business self-regulation that aims to contribute to societal goals of a philanthropic.

به افزایش سود کوتاه مدت سهامداران خود بیندیشند. بدین ترتیب انتظار می‌رود سازمان‌هایی که در ارتباط با ذینفعان دیگری نیز هستند، خواسته‌های مشروع آن‌ها را هم مورد لحاظ قرار دهند. در هر کسب و کاری و از جمله شرکت‌هایی که برای تولید ثروت و کسب و کار ایجاد شده‌اند باید صد درصد مسئولیت تمام کارهای خود که جنبه اجتماعی دارند را به عهده بگیرند. این مسئولیت در کسب و کار معمولی بر عهده صاحب آن و در شرکت‌ها بر عهده هیئت مدیره و مدیرعامل آن شرکت و در سطح جهانی بر عهده دولت‌ها است. بنا بر این، دولت‌های جهان اسلام مسئولیت اجتماعی سنگین تری را بر عهده دارند تا در قبال ملت‌های خود بدان به طور جدی عمل نمایند و جامعه خود را به توسعه و رفاه برسانند. در نتیجه مسئولیت اجتماعی یا تعهدات اجتماعی دولت‌ها را به چهار جنبه‌ی مسئولیت اجتماعی زیست محیطی، سرمایه انسانی، خیرخواهانه و اخلاقی تقسیم کرده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها مسئولیت اجتماعی زیست محیطی است. وقتی زمامداران و دولت‌های مسلمان در تحقق بخشیدن وظایف خویش کوتاهی نورزند و مردم جامعه با آن‌ها همکاری کنند، در این صورت حقوقی که آن‌ها نسبت به یکدیگر دارند، ادا شده، آثار و نتایج ارزنده آن نصیب جوامع آنها می‌شود. امام علی (علیه السلام) به صراحت به تبیین حقوق متقابل دولت و ملت پرداخته‌اند: از بزرگ‌ترین حق‌ها که خداوند واجب کرده است حق دولت بر ملت و حق ملت بر دولت است؛ حق هر یک را بر عهده دیگری واگذار نموده و آن را موجب برقراری پیوند دولت و ملت و ارجمندی دین ایشان قراردادده است. پس حالت ملت نکو نگردد جز آن‌گاه که دولت‌ها نیکو رفتار باشند. چون ملت حق دولت را بگذارد و دولت حق ملت را به جا آورد، حق میان آنان گسترش می‌یابد و نشانه‌های عدالت اجتماعی پا برجاشده و گسترش می‌یابد.^۱

نتیجه گیری

نقش سیاست‌گزاران و مدیران جامعه در برابر حقوق ملت‌ها به معنای پاسخگویی در برابر وظایفی که برعهده دارند بسیار برجسته است و همواره به عنوان اخلاق حرفه‌ای و سازمانی باید مورد توجه جدی دولت‌ها و ملت‌ها قرارگیرد. در فلسفه اخلاق، نظریه‌های اخلاقی به سه گروه نتیجه‌گرایی، وظیفه‌گرایی و اخلاق فضیلت تقسیم می‌شود، نظریه‌های اعتدال در واقع یکی از تقریرهای اخلاق فضیلت است. نتیجه‌گرایان معتقدند که معیار درستی و نادرستی اعمال، نتایج آنهاست و هر عملی که نتیجه خوبی تولید کند آن عمل به لحاظ اخلاقی درست است. در مقابل وظیفه‌گرایان معیار درستی و نادرستی را نه بر اساس نتیجه آن که بر اساس نفس عمل و رفتار انسان معین می‌کنند. اخلاق فضیلت، مدل سومی بین نتیجه‌گرایی و وظیفه‌گرایی است و دغدغه اصلی آن، معیار درستی و نادرستی اعمال در وهله نخست نیست بلکه در پی این است که نشان دهد انسان چگونه می‌تواند فضیلت‌مندانه زندگی کند؛ زیرا که در این نظریه، شرط سعادت‌مندی رسیدن به فضایل اخلاقی در سایه گفتمان اعتدال است. در نتیجه به نظر نگارنده اعتدال‌گرایی یک گفتمان است که در چارچوب آن دال‌های شناور حول یک دال متعالی معنادار و بر پایه آن برخی از رفتارها و رویه‌ها ممکن و بعضی دیگر نیز ناممکن می‌شوند. دال متعالی در گفتمان اعتدال‌گرایی، «تعادل و توازن» است که دال‌های شناور دیگر حول آن مفصل‌بندی و معنادار شده و کنش‌ها نیز ممکن می‌شوند. از این رو، شرط وجودی گفتمان اعتدال‌گرایی داشتن دال‌های منحصر به فرد نیست بلکه معنادار شدن متفاوت آنها در اثر مفصل‌بندی متمایز آنان در این نظام معنایی و دلالت است. به هر حال نخستین خط مشی اعتدال‌گرایی در تاریخ معاصر ایران در اولین مجلس شورای ملی جلوه اجتماعی پیدا کرد و بنیانگذاران این روند، نتوانستند تأثیری بر روی گفتمان رادیکال بگذارند. در تداوم بازگشت به جریان اعتدال‌گرایی، مسئولیت اجتماعی انسان مبتنی

بر این است که «شما حق دارید و من تکلیف» که مهم‌ترین موارد آن آموزش و ارتقای سطح دانش جامعه، پیرایش ناروایی‌های موجود در بین مردم و اصلاح فرهنگ آنان است. مسئولیت‌پذیری کارگزاران در ارتباط متقابل، سیستماتیک و ارگانیک با مسئولیت‌پذیری مردم می‌تواند در تعامل دولت و ملت در جهان اسلام متبلور شود. مسئولیت‌پذیری زمامداران که همان پاسخگویی در مقابل مردم و اصالت دادن به حقوق آنان است، اساسی‌ترین نتیجه‌اش اعتماد آفرینی است که می‌تواند زمینه‌ساز انجام وظایف مردم در برابر حکومت و طرح مشکلات توسط آنان بدون دغدغه و ترس بر اساس مسئولیت اجتماعی درگفتمان اعتدال باشد.

فهرست منابع

۱. نهج البلاغه.
۲. آمدی، عبدالواحد تمیمی، (۱۳۶۶ش)، تصنیف غررالحکم و دررالکلم، تحقیق: مصطفی درایتی، دفتر تبلیغات، قم.
۳. اعلامیه جهانی حقوق بشر.
۴. امیل دورکیم، (۱۳۴۳)، قواعد و روش جامعه شناسی، ترجمه علی محمد کاردان، تهران، مؤسسه تحقیقات اجتماعی.
۵. الویری، محسن، (۱۳۹۳)، اعتدالگرایی درگستره تاریخ تمدن اسلامی، مجله نقد و نظر، سال نوزدهم شماره ۷۵، فصل پاییز.
۶. رهبر، محمدتقی، (۱۳۶۳)، سیاست و مدیریت از دیدگاه امام علی علیه السلام، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.
۷. زحمتکش، حسین و دوست محمدی، احمد، (۱۳۸۷)، «زمینه های گفتمانی عروج بنیادگرایی اسلامی در جهان عرب»، فصلنامه سیاست، دوره ۳۸ شماره ۳.
۸. دلشاد تهرانی، مصطفی، (۱۳۷۲)، دولت آفتاب (اندیشه سیاسی علی)، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۹. قزلسغلی، محمدتقی، (۱۳۹۳)، مبانی اعتدال گرایی در فلسفه سیاسی، دانشگاه دولتی، هشتمین همایش مجازی بین المللی تحولات جدید ایران و جهان،
<https://civilica.com/doc/426723>
۱۰. جعفری، محمدتقی، (۱۳۷۶)، ترجمه و شرح نهج البلاغه، تهران، ج ۱.
۱۱. عباس زاده فتح آبادی، مهدی، (۱۳۸۸)، بنیادگرایی اسلامی و خشونت (القاعده)، فصلنامه سیاست، دوره ۳۹ شماره ۴.

۱۲. عبدالرحمان ابن خلدون، (۱۳۴۷)، مقدمه، ترجمه محمدپروین گنابادی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۱۳. محمدتقی جعفری، (۱۳۵۹)، ترجمه و تفسیر نهج البلاغه، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۱۴. ولی الله برزگرگشیمی، (۱۳۷۲)، جامعه‌ازدیدگاه نهج البلاغه، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.

منابع انگلیسی:

1. Edward Walter (1992) , The Rise and Fall of Leftist Radicalism in America, ISBN 0-275-94276-7.
2. *Corporate social responsibility (CSR)* is a type of international private business self-regulation that aims to contribute to societal goals of a philanthropic.